

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	9
1. Χρόνος και κοινωνική οργάνωση στους νομάδες του ελληνικού χώρου	19
2. Αναπαραστάσεις των Τζουμέρκων στον επιστημονικό και δημόσιο λόγο των Τζουμερκιωτών: Αναζητώντας την ταυτότητα του άλλου	41
3. Ασπροπόταμος: Πολιτισμική ταυτότητα και αναπαραστάσεις	75
4. Συρράκο: Οικονομική και κοινωνική διάχυση του ορεινού χώρου - Σχόλια σε «Γεννεαλογικόν Βιβλίον και Διαθήκη» υπό D. F. Μπούτικου	111
5. Σ'ντζόρτζιου: Διάβαση του χώρου και οργάνωση των συναισθημάτων	145
6. Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Τζούρτζιας Αθαμανίας (ΦΑΤΑ): Μετάβαση από τη μεθοριακότητα του άλλου τόπου στην αναπαραγωγή της τζιουρτζιώτικης συλλογικότητας	169
7. Γκλίτσα: Νοσηματοδότηση και ανανοσηματοδότηση «ταπεινών» αντικειμένων	235
8. Ο Βλάχος στο λαϊκό πολιτισμό	257

9. Ο θάνατος ως δημόσιο και ιδιωτικό γεγονός στην ποίηση του Γ. Ζαλοκώστα	283
10. Μια λοξή ματιά στην Ήπειρο του Κώστα Μπαλάφα	297
11. Συνομιλώντας με τον Άραχθο για τους Τζουμερκιώτες	311
Εν κατακλείδι	319
Βιβλιογραφία.....	321

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γεννήθηκα στα κράσπεδα μιας πόλης (Πρέβεζα), όπου και μεγάλωσα με τις αφηγήσεις για τη ζωή στα βουνά. Στη διατριβή μου μελέτησα τη γενέτειρα πόλη, την Πρέβεζα. Παρά το γεγονός όμως ότι γνώρισα τους ορεινούς πολιτισμούς με καθυστέρηση, ήταν –και είναι– εδραία η πεποίθησή μου πως είναι αδύνατον για κάποιον –οποιονδήποτε, αλλά προπάντων τον ερευνητή– να κατανοήσει το νεοελληνικό πολιτισμό χωρίς να στρέψει την προσοχή του, έστω και ως αναγνώστης, στα βουνά που κράτησαν όρθια την Ελλάδα σε καιρούς χαλεπούς, αλλά και όπου αναπτύχθηκαν πολιτισμοί περίοπτοι. Είναι ο πλούτος αυτών των ανθρώπων, ο αποκτημένος στη Διασπορά, που τους επέτρεψε να κοσμήσουν τις πόλεις του νεοελληνικού κράτους με επιβλητικά κτίρια, πανεπιστημιακά ιδρύματα, στάδια, με πολλά και διάφορα. Περπατώντας στην παραλία της Πρέβεζας συναντούσα πάντα το τότε καφενείο Ολύμπια, που ήταν το σπίτι του επιφανούς Συρρακιώτη εμπόρου Μπαλτατζή. Φρόντισε να αφήσει το σπίτι του στο Συρράκο για να υποστηρίξει με τα εισοδήματα των ενοικίων τα άπορα κορίτσια στο γάμο τους. Κάτι αντίστοιχο έπραξε κι ο Χρήστος Δήμας στην Τζούρτζια-Αγία Παρασκευή. Δημιούργησε Αδελφότητα η οποία κράτησε όρθιους πολλούς από τους συμπατριώτες του, που προγραμματίζαν την κάθοδο στα χειμαδιά ή τη γαμήλια

στρατηγική τους με μεγαλύτερη ευκολία χάρη στην αλληλεγγύη και τα δάνεια της Αδελφότητας.

Η ενασχόληση με τον αστικό χώρο, στον οποίο επικεντρώθηκαν στο επιστημονικό μου ξεκίνημα, με διευκόλυνε να αντιληφθώ ότι η ερμηνεία των διαδικασιών και των παραγόντων που διαμόρφωσαν το χώρο και τις πολιτισμικές συμπεριφορές στην ελληνική πόλη δεν είναι αυθύπαρκτη. Τα ίχνη οδηγούν στον ορεινό χώρο. Πολλά κύρια της Πρέβεζας αλλά και επιφανείς παράγοντες της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής είχαν την αναφορά τους σε πληθυσμιακές ομάδες ή οικογένειες που μετακινήθηκαν από τα ορεινά της Ηπείρου. Πολλοί Συρρακιώτες και Ζαγορίσιοι αξιοποίησαν την ευκαιρία που προσέφερε το λιμάνι της Πρέβεζας για να εγκαταστήσουν εμπορικές επιχειρήσεις, αξιοποιώντας αρχικά τα κτηνοτροφικά προϊόντα.

Η ίδια διαπίστωση ισχύει και για τις θεσσαλικές πόλεις. Στα Τρίκαλα και την Καλαμπάκα είναι δεσπόζουσα η θέση των κατοίκων της ανατολικής πλευράς της νότιας Πίνδου αλλά και όσων κατάγονται από τα βλαχοχώρια των Γρεβενών (Περιβόλι) ή τα Χάσια και Αντιχάσια. Το ίδιο συμβαίνει και με τη Λάρισα και τον Τύρναβο, όπου οι νομάδες και ημινομάδες κτηνοτρόφοι (κυρίως βλαχόφωνοι, Σαρακατσάνοι) κατέχουν ηγετικό ρόλο στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή των συγκεκριμένων πόλεων. Αντίστοιχες αναλογίες επισημαίνονται και στο Βόλο.

Ο τόμος αυτός είναι μια οφειλή στις ορεινές κοινωνίες και τους πολιτισμούς της. Όσο κι αν ο στρεβλός τρόπος ανάπτυξης της Ελλάδας οδήγησε πολλούς να μετακινηθούν στον κά-

μπο, γεγονός που σημαδεύτηκε από απαξίωση για τον πολιτισμό τους, οι ρίζες υπάρχουν μέσα μας. Μοιάζουν με τις αγριάδες που φυτρώνουν στον κήπο μου. Όσο κι προσπαθώ να τις ξεριζώσω, αυτές ξεπετάγονται και ξαναφουντώνουν, βγάζοντάς μου περιπαικτικά τη «γλώσσα» για την αφέλειά μου να πιστεύω ότι ο πόλεμος με τις ρίζες μπορεί να με αναδείξει τροπαιοφόρο. Το ίδιο ισχύει και για την καταγωγή. Και εκεί ο αγώνας είναι μάταιος. Η ανακάλυψη και η συμφιλίωση με αυτήν είναι μια πράξη ομολογίας των δανείων αλλά και του χρέους μας προς τις κολόνες του νεοελληνικού μας βίου: τα βουνά.

Στον τόμο αυτό συγκεντρώθηκαν κείμενα που έχουν γραφτεί για τα Τζουμέρκα γενικότερα (δυτική πλευρά της νότιας Πίνδου) και τον Ασπροπόταμο (ανατολική πλευρά της νότιας Πίνδου). Η πρώτη πλευρά –η δυτική– είναι ο τόπος όπου γεννήθηκαν οι γονείς μου. Είναι το Συρράκο, ο τόπος καταγωγής, αλλά και το γεφύρι της Πλάκας, όπου η ιστορία συνομιλεί με το μύθο. Στη δεύτερη, την ανατολική πλευρά είναι τα βλαχοχώρια του βλαχο-άσπρου, ιδίως η Τζούρτζια, της οποίας οι άνθρωποι με τίμησαν με την αγάπη τους. Και στις δυο πλευρές, που στο παρελθόν επικοινωνούσαν ανταλλάσσοντας υπηρεσίες ή χρησιμοποιώντας τα περάσματα προς τη Θεσσαλία και την Ήπειρο αντίστοιχα, το κοινό στοιχείο σήμερα είναι ο ήχος της απουσίας. Τα χωριά ξαναζούν για ένα-δυο μήνες το καλοκαίρι και μετά σιωπή, που διακόπτεται από τις σαββατοκυριακάτικες επισκέψεις.

Στον τόμο περιλαμβάνονται 11 κείμενα. Όλα έχουν ως αόρατη κλωστή τον πολιτισμό των ορεινών κοινωνιών της νότιας

Πίνδου, ιδίως των συγκεκριμένων περιοχών. Το πρώτο κείμενο («Χρόνος και κοινωνική οργάνωση στους νομάδες του ελληνικού χώρου») θέτει το πλαίσιο που οργάνωνε τη σχέση βουνού και κάμπου. Βασικός άξονας ήταν η άνοδος και κάθοδος κάθε έξι μήνες (Απρίλιος/Μάιος και Οκτώβριος) στο βουνό και τον κάμπο. Η κοινωνική ζωή, η οικονομική δραστηριότητα, καθώς και η κοινωνική και βιολογική αναπαραγωγή ανάγονται στο ανεβοκατέβασμα. Όσο κι αν ο κάμπος αντιτίθεται πολιτισμικά στο βουνό, το δίπολο αυτό (βουνό-κάμπος) συγκροτεί μια ενιαία ενότητα η οποία διαπερνούσε κάθε μορφής δραστηριότητας των ορεινών κοινωνιών.

Αυτή η σχέση τίθεται υπό πραγμάτευση στο όγδοο κείμενο («Ο Βλάχος στο λαϊκό πολιτισμό»), όπου, εκτός των άλλων, διευκρινίζεται η σημασία των όρων «Βλάχος» και «βλάχος». Η δεύτερη λέξη («βλάχος») παραπέμπει στην απαξίωση του πολιτισμού του ορεινού χώρου εξαιτίας του τρόπου ανάπτυξης της Ελλάδας. Ο αστικός χώρος αντιμετώπισε περιφρονητικά τους ανθρώπους του βουνού αλλά και τον πολιτισμό τους. Σταδιακά η έννοια αυτή ταυτίστηκε με την ύπαιθρο και τον πολιτισμό της. Η λέξη «βλάχος» χρησιμοποιήθηκε ως συμπύκνωση της μειονεκτικότητας του πολιτισμού της υπαίθρου –ειδικότερα των ορεινών κοινωνιών– απέναντι στον πολιτισμό του αστικού χώρου. Η πρώτη λέξη («Βλάχος») αναφέρεται στους κατοίκους των βλαχόφωνων κοινοτήτων. Τόσο το Συρράκο όσο και η Τζούρτζια-Αγία Παρασκευή είναι βλαχοχώρια. Αυτό το δίπολο εμπόδισε για πολλά χρόνια την εστίαση σε αυτούς τους πολιτισμούς, καθώς ο αστικός χώρος διακατεχόταν από αυταρέσκεια.

Αυτή τη διάσταση, δηλαδή τη σχέση ορεινού χώρου και κάμπου, επεξεργάζεται το πέμπτο κείμενο («Σ'ντζόρτζιου: Διάβαση του χώρου και οργάνωση των συναισθημάτων»). Το κείμενο λαμβάνει ως αφορμή την σχέση των Συρρακιωτών με τον Άγιο Γεώργιο (Σ'ντζόρτζιου στα βλάχικα), μια εκκλησία που λειτουργούσε ως πύλη για την είσοδο και την έξοδο από τον οικείο χώρο για τους κτηνοτρόφους τον Οκτώβριο και τον Απρίλιο/Μάιο στην εξαμηνιαία κάθοδο και άνοδο, αλλά και για όλους όσους μετακινούνταν. Είναι η εκκλησία που συμπυκνώνει τα πιο έντονα κι αντιφατικά συναισθήματα: χαρά και άφατη αγαλλίαση το Μάιο, πόνος και θλίψη τον Οκτώβριο με την επιστροφή στον κάμπο. Στόχος του κειμένου είναι να αναδείξει την ιεράρχηση των χώρων (βουνό-κάμπος) στην αξιολογική κλίμακα των ορεινών κοινωνιών. Προσεγγίζει το θέμα ως συμβολική έκφραση αυτών των αντιφατικών συναισθημάτων που αναδύονται από την κομβική θέση του Σ'ντζόρτζιου στην οριοθέτηση της εδαφικότητας του Συρράκου, γεγονός που αποκτά ιδιαίτερη νοηματοδότηση αν συνδεθεί με αυτό που ο Van Gennep αποκαλεί «εδαφική διάβαση» (territorial passage).

Το δεύτερο («Αναπαραστάσεις των Τζουμέρκων στον επισημονικό και δημόσιο λόγο των Τζουμερκιωτών: Αναζητώντας την ταυτότητα του άλλου») και το τρίτο κείμενο («Ασπροπόταμος: Πολιτισμική ταυτότητα και αναπαραστάσεις») επιχειρούν να κατανοήσουν τον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκαν οι δύο πλευρές της νότιας Πίνδου. Ο χώρος της νότιας Πίνδου είναι κυρίαρχος στον αναπαραστατικό λόγο περί Τζουμέρκων και Ασπροποτάμου. Αυτό είναι ιδιαίτερα αισθη-

τό στο μυθικό λόγο, που χαρακτηρίζεται από διαπερατότητα των ορίων, σε σημείο ώστε το κοινό μυθολογικό υπόστρωμα να διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για τη μετουσίωση του φυσικού γεωγραφικού χώρου σε τόπο, σε «ιδιαιτέρο τόπο». Αναφερόμαστε στο μύθο για το μυθικό γενάρχη Αθάμαντα, από τη μια μεριά, και στις παραδόσεις για τον Ασπροπόταμο, από την άλλη. Και στις δυο περιπτώσεις είναι κυρίαρχος ο ρόλος των ποταμών (Αραχθος, Λούρος, Ασπροπόταμος, Πηνειός), που οργανώνουν οικονομικά και κοινωνικά την περιοχή αλλά και συγκροτούν τα γεωγραφικά όρια μιας ενότητας στη νότια Πίνδο. Στα δύο κείμενα υπογραμμίζονται επιπλέον οι αλλαγές που έχουν γίνει τα μεταπολεμικά χρόνια, οι οποίες ύψωσαν τείχη στις περιοχές, καθώς μετανάστευσαν στα αστικά κέντρα της Ηπείρου (Άρτα, Ιωάννινα, Πρέβεζα, Φιλιππιάδα) και της Θεσσαλίας (Καλαμπάκα, Τρίκαλα), μεταβάλλοντας τους παλιούς κατοίκους της νότιας Πίνδου σε μέλη αστικών χώρων.

Το τέταρτο κείμενο («Συρράκο: οικονομική και κοινωνική διάχυση του ορεινού χώρου. Σχόλια σε “Γεννεαλογικόν Βιβλίον και Διαθήκη” υπό D. F. Μπούτικου») στηρίζεται σε χειρόγραφο κείμενο-γενεαλογία ενός Συρρακιώτη στην Πρέβεζα, ο οποίος καταγράφει τη μνήμη των Συρρακιωτών του 19ου αιώνα. Το κείμενο στοχεύει στην αναπαράσταση της κινητικότητας των Συρρακιωτών το 19ο αιώνα, όπως εγγράφεται στο *Γεννεαδογικόν Βιβλίον και Διαθήκη*, που συνέγραψε ο D. F. Μπούτικος εκ Συρράκου, όπως υπογράφει. Ο συγγραφέας ζει στην Πρέβεζα, όπου υπηρετεί ως τραπεζικός υπάλληλος στο Μεσοπόλεμο. Φαίνεται ότι παρακολουθεί τα σχετικά με τους Βλαχόφωνους κι αυτός είναι ένας από τους λόγους που απο-

φασίζει να συγγράψει τη γενεαλογία του, η οποία ωστόσο έμεινε ημιτελής (έφτασε ως τα μέσα του γράμματος «Κ» στο σχολιασμό των συρρακιώτικων επιθέτων). Το υλικό είναι αρκετά ενδιαφέρον, επειδή διασώζεται η προφορική μνήμη για πολλές οικογένειες Συρρακιωτών, αλλά κυρίως επειδή αναδεικνύεται η διαδραστική σχέση ορεινού χώρου και αστικών κέντρων στην Ελλάδα και τη Δύση.

Το έκτο κείμενο («Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Τζούρτζιας Αθαμανίας (ΦΑΤΑ): Μετάβαση από τη μεθοριακότητα του άλλου τόπου στην αναπαραγωγή της τζιουρτζιώτικης συλλογικότητας») ασχολείται με τη γιορτή της Αγίας Μαρίας στην Τζούρτζια-Αγία Παρασκευή, η οποία συγκροτούσε ουσιαστικά το θερινό χρόνο της τοπικής κοινότητας, κατά τη διάρκεια του οποίου γινόταν η κοινωνική αναπαραγωγή της ορεινής κοινωνίας, έστω και ως αίσθηση καταγωγής για όσους είχαν ήδη μεταναστεύσει σε αστικά κέντρα (Αθήνα, Τρίκαλα). Αυτό όμως ξεκίνησε με τη σύσταση της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας Τζούρτζιας Αθαμανίας (ΦΑΤΑ) στα τέλη του 19ου αιώνα από έναν φωτεινό Τζιουρτζιώτη, ο οποίος μετέφερε την εμπειρία του από αντίστοιχες δραστηριότητες στην αποδημία. Η επιλογή του χωριού ως έδρα της Αδελφότητας στόχευε στην ανάδειξη μιας υπερ-οργανικής ενότητας, οπότε η ίδρυση της εκκλησίας της Αγίας Μαρίας και το πανηγύρι λειτουργούν ως εργαλειώδες πλαίσιο για την επίτευξη αυτής της ενότητας. Η εγκαθίδρυση της ΦΑΤΑ στο χωριό αποτυπώνει τη διάθεση διαμόρφωσης συνεκτικών δεσμών στην κοινότητα και την επίσημη ανασυγκρότησή της σε κοινό έδαφος κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, είτε με τα πανηγύρια (το μεγάλο και το

μικρό), είτε με τις εκλογοαπολογιστικές συνελεύσεις, είτε με τη χορήγηση δανείων σε όσους Τζουρτζιώτες είχαν ανάγκη για να προγραμματίσουν την κάθοδο στα χειμαδιά ή να ολοκληρώσουν τη γαμήλια στρατηγική που ξεκίνησε με το λογοδόσιμο και τον αρραβώνα στη διάρκεια του θερινού χρόνου.

Το έβδομο κείμενο («Γκλίτσα: νονηματοδότηση και αναννηματοδότηση “ταπεινών” αντικειμένων») εστιάζεται σε ένα κατ’ εξοχήν σύμβολο του ορεινού χώρου, πρωτίστως της κτηνοτροφικής δραστηριότητας. Πρόκειται για την γκλίτσα, ένα ταπεινό αντικείμενο που χρησιμοποιήθηκε από τους κτηνοτρόφους ως εργαλείο για τη μετακίνησή τους στις δυσκολίες του χώρου αλλά και για τη σύλληψη των ζώων. Σταδιακά μετεξελίχθηκε σε σύμβολο κύρους αλλά και σε μέσο έκφρασης κοινωνικών συγκρούσεων που εκδηλώνονταν στα πανηγύρια ανάμεσα σε όσους διέμεναν σε αστικά κέντρα ή ασχολούνταν με εμπορευματικές δραστηριότητες και στους κτηνοτρόφους. Πρόκειται για πολιτισμική σύγκρουση αλλά και για διεκδίκηση διαχείρισης του χώρου.

Τα ένατο («Ο θάνατος ως δημόσιο και ιδιωτικό γεγονός στην ποίηση του Γ. Ζαλοκώστα») και το δέκατο κείμενο («Μια λοξή ματιά στην Ήπειρο του Κώστα Μπαλάφα») εστιάζονται σε δύο εμβληματικές προσωπικότητες. Ο πρώτος είναι ο Συρρακιώτης ποιητής Γ. Ζαλοκώστας και ο δεύτερος είναι ο φωτογράφος της Εθνικής Αντίστασης Κ. Μπαλάφας (από την Κυψέλη Τζουμέρκων). Και οι δύο αναδεικνύουν τον πολιτισμό του βουνού, το ήθος των ανθρώπων, τη δωρικότητα αλλά και τη δύναμη του τοπίου. Ο Ζαλοκώστας, ως ποιητής χτυπημένος από τη μοίρα, καταφέρνει να διεκδικήσει μια υπολο-

γίσιμη θέση στην ελληνική ποίηση όταν αφήνει πίσω του το ρομαντισμό και την επική διάθεση, και προσφεύγει στη δωρικότητα του μοιρολογιού του τόπου καταγωγής του για να θρηνήσει, με τρόπο σπαρακτικό αλλά και πειστικό, την απώλεια των παιδιών του. Ο Μπαλάφας είναι ο καλλιτέχνης που συνεχίζει την παράδοση των λαϊκών τεχνιτών των Τζουμέρκων, του ορεινού πολιτισμού. Αποδίδει το μεγαλείο του τόπου, τη σφριγηλότητα και την καθαρότητα των προσώπων, τη συμφιλίωση με το περιβάλλον.

Τέλος, το ενδέκατο κείμενο 11 («Συνομιλώντας με τον Άραχθο για τους Τζουμερκιώτες») επιχειρεί να συνομιλήσει με τους επίγονους όλων εκείνων που δημιούργησαν τον ορεινό πολιτισμό: με αυτούς που επισκέπτονται τις ορεινές κοινωνίες στα καλοκαιρινά πανηγύρια, ιδίως όταν το επιβάλλουν προεκλογικές σκοπιμότητες. Τότε, ακόμη και η γκλίτσα γίνεται ένα μέσο για να δηλώσει κάποιος αλληλέγγυος με τις ορεινές κοινωνίες.

Το βιβλίο αυτό είναι αφιερωμένο στη μνήμη των γονιών μου, Γρηγόρη και Κωνσταντίνας. Οι ιστορίες τους για τα βουνά ήταν η πρώτη μύησή μου σ' έναν κόσμο άγνωστο για μένα τότε.

Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος
Ιούνιος 2012
Σκαμνούλα/Πρέβεζα